

ВІДЗИВ

офіційного опонента на дисертаційну кваліфікаційну наукову працю Ковальської Лесі Андріївни «Документально-інформаційні ресурси радянського руху Опору в Україні (1941–1944 рр.)», подану до захисту в спеціалізовану вчену раду Д 26.165.01 Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 27.00.02 – документознавство, архівознавство

Актуальність дисертаційного дослідження Л. А. Ковальської зумовлена загальним історико-документознавчим завданням - характеристика складу документації та документів конкретного періоду історії України, їх класифікування, визначення умов створення та функціонування. І хоча у радянські часи історичним джерелознавством було достатньо мірою досліджено документи підпільних компартійних організацій та партизанських загонів в документознавчих аспектах цього зроблено не було. До того ж, ці розвідки були ідеологічно заангажовані, наповнені радянською фетишизацією ролі Компартії, військового керівництва та у цілому керівництва СРСР у боротьбі з нацистською агресією, замовчуванням їх негативних, а часто й злочинних дій та прорахунків. Зрозуміло, що нині в Україні активно вивчаються документи націоналістичного руху Опору – теми забороненої в СРСР і, виходячи з цього, взагалі неопрацьованої. Але проблематика неупередженого документознавчого аналізу документаційного комплексу радянського руху Опору також є актуальною, зважаючи на те, 2020 рік Верховна Рада України визначила пам'ятним у зв'язку з 75 річчям перемоги над нацизмом у Другій світовій війні.

Вмотивованим є обрання предмета дослідження як створення та функціонування документів радянського руху Опору на українських землях часів Другої світової війни; їх інформаційно-комунікаційні особливості, зовнішні (фізичні) й внутрішні (семантичні, семіотичні, прагматичні)

характеристики, загальні риси і специфіка, актуальне й потенційне дослідницьке значення.

Найвагоміші положення наукової новизни роботи полягають у такому:

зокрема, *вперше*:

– досліджено умови функціонування управлінської документації в умовах воєнних дій та її значення для створення надзвичайних органів управління партизанським та підпільним рухом; аргументовано схему класифікування різних видів документів партизансько-підпільного руху; розкрито інформаційно-комунікаційний потенціал тематичних документальних ресурсів;

– проаналізовано специфіку документа як феномена часу й реального об'єкта пізнання; встановлено видові особливості документально-інформаційних ресурсів партизансько-підпільного руху й запропоновано класифікаційну схему залучених документів; з'ясовано управлінські, соціально-комунікаційні, інформаційні та інші змістові аспекти документальних ресурсів, особливості їх функціонування, значення як джерел інформації для розкриття системи цінностей, моралі, мотивів і стереотипів людської поведінки у складних умовах війни;

– встановлено загальні риси та специфіку різних видів документальних ресурсів; через призму документально-інформаційних ресурсів відтворено соціально-історичну реальність воєнних років, здійснено документальну реконструкцію соціально-ієрархічного конструкту та інформаційно-комунікаційних зв'язків радянського руху Опору.

У першому розділі «Стан наукового розроблення та джерельна база теми» Авторка ґрунтовно і з достатньою повнотою опрацювала як радянські, так і пострадянські наукові публікації, а також закордонні праці, присвячені документам радянського руху Опору. Також нею охарактеризовано кожен з цих історіографічних груп. Цілком справедливо Леся Андріївна зазначає, що «характерними рисами науки радянського періоду є догматизм, цілісність та єдність поглядів, відсутність змагального принципу дискусійності історичного дослідження документально-інформаційних ресурсів, обмежений доступ до

джерельних комплексів» (стор.38). Натомість наукові праці пострадянського періоду, на її думку, розкривають «білі плями» радянської історичної науки й актуалізують нові наукові напрями дослідження документа як джерела історичної інформації, зокрема в межах історичного документознавства (там само). Характеристиці джерельної бази дослідження передуює розгляд думок відомих джерелознавців щодо вивчення комплексу історичних документальних джерел, враховуючи їх специфіку створення та функціонування. Це зумовило підходи Авторки дисертації до історико -документознавчого аналізу сукупності документів радянського руху Опору, зокрема, зважаючи на відсутність на початкових етапах регламентації їх підготовки так й у цілому ділових процесів, високого рівня таємності, секретності, шифрування інформації, жорсткому аналізу їх змісту з боку радянських спецслужб, а також необхідність залучення до вивчення для оцінки загального тла функціонування збережених окупаційних документів. Методологічний інструментарій окреслений у цьому розділі (чому, до речі не представлений у його назві) у підрозділі «Методологія вивчення документа як джерела інформації» визначено комплекс загальнонаукових, історичних, спеціальних функційних методів документознавства, архівознавства, джерелознавства і соціокомунікаційного дослідження, що допомогли вирішити завдання дисертаційної роботи.

У другому розділі «Документальна парадигма радянського руху Опору» зокрема, здійснюється реалізація поняттєвого (термінологічного) методу, коли дисертантка цілком логічно з'ясовує визначення і складові базового для дослідження поняття «документально-інформаційні ресурси» (стор.110-111). Цьому передуює досить прискіпливий аналіз різних підходів у трактуванні терміна «документ» в контексті розгляду (за назвою підрозділу) «документа як феномену часу і реального об'єкта пізнання», що безперечно є даниною галузі знань «Соціальні комунікації», у межах якої нині знаходиться спеціальність «документознавство, архівознавство». Ще більшу залежність від цієї галузі знань демонструє четвертий підрозділ – «Комунікативні особливості документа», в якому Авторка майстерно розкриває всі аспекти такого розгляду.

У другому підрозділі «Видові особливості і класифікація документів» Л. А. Ковальська, застосовуючи класифікаційний (типологічний) метод вирішує важливе практичне завдання роботи – будує класифікаційну схему документально-інформаційних ресурсів радянського руху Опору, основні типи якої: управлінська документація, документи особового походження, аудіовізуальні документи. Саме за цими типами і здійснюється структуризація розділів дисертації і аналіз кожного типу за видами документів. Цікавим і необхідним є також ще один підрозділ другого розділу – «Інформаційний вимір документального корпусу». Маю тільки декілька уточнень до смислових аспектів тексту цього підрозділу. На 126 сторінці дисертантка пише: «Документальну інформацію історичних ресурсів можна розглядати з позиції атрибутивної та функційно-кібернетичної концепції». Дозволю собі з цим не погодитись, оскільки атрибутивна концепція вбачає інформацію у кожному русі неживої і живої матерії, а функційно-кібернетична – тільки у живій природі. Всі подальші розмірковування і приклади Лесі Андріївни свідчать, що вона розглядає (свідомо чи підсвідомо?) документальну інформацію історичних ресурсів саме з позицій третьої концепції, яку називають соціальною (або семантичною) і яка циркулює тільки у соціумі. На 126-127 стор. Дисертантка цитує Оксфордський словник, що пропонує три варіанти визначення поняття «інформація» відповідно до його функційного та змістового навантаження: інформація як процес, інформація як знання, інформація як річ. Як річ і процес це зрозуміло, але передачею тільки знань інформація не обмежується. Ще у 1970-их роках відомий вчений, фахівець з соціальної інформації А. Соколов запропонував таке, на мій погляд, вдале визначення соціальної інформації: це опис знань, вольових впливів та емоційних переживань, включений в систему соціальних комунікацій.

Цінний і важливий матеріал дисертації на підставі аналізу значної кількості архівних документів представлено у третьому розділі «Особливості управлінської документації». Матеріал розділу засвідчує, що Дисертантка дотримується під час розгляду управлінської документації її класифікації на

нормативно-правові акти (тобто документи, що регламентують процеси і фіксують їх результати у межах всієї держави) і службову управлінську документацію (тобто документи, що регламентують процеси і фіксують їх результати у межах установи чи організації).

Зокрема, у першому підрозділі «Передумови створення і функціонування управлінської документації» розглянуто особливості перегрупування владних структур (управління перебравли центральні партійні органи всесоюзного та республіканського рівня) та створення нових органів (наприклад Державний комітет оборони, Центральний штаб партизанського руху), що здійснювали керівництво радянським підпіллям та партизанськими загонами й виконували контролюючі функції їх діяльності. Зрозуміло, що в умовах війни значна частина нормативно-правових документів, що видавалися цими органами переважно мали гриф секретності, не публікувалися, а тільки поширювалися серед керованих об'єктів. Надавали їх на місцевому рівні «штаби», «оперативні групи», «комітети» оборони в складі місцевого партійного та радянського керівництва, представники військового командування. З метою оперативного керування призначалися уповноважені ДКО. Посилювалася контролююча функція за новоствореними партизанськими формуваннями та підпільними організаціями об'єднаних підрозділів НКВС та НКДБ, що також відображалося у низхідних та висхідних документальних потоках .

У другому підрозділі «Специфіка організаційно-розпорядчої документації» проаналізовано особливості створення та функціонування організаційно-розпорядчої документації у партизансько-підпільних осередках. Зрозуміло, що особливо на початкових етапах діяльності цих осередків не було особливої регламентації оформлення документів, так і взагалі говорити о діловодстві в сучасному сенсі не можна. Водночас, як зауважує Авторка дисертації, такі документи можна розглядати в контексті документів, що їх надає вищий орган нижчому. Такі розпорядчі документи як укази, накази, постанови, рішення, розпорядження та вказівки є вольовими виявами партійної лінії, а найбільш поширеним для військового часу документом була директива, що належить до

групи розпорядчих документів (стор. 188). Л. А. Ковальська з достатньою повнотою розглядає приклади розпорядчих документів, що були спрямовані на виконання певних завдань партизансько-підпільними організаціями. Так само детально нею розглянуто види організаційних документів. Зокрема, інструкції керівних органів, такі специфічні документи воєнного часу як присяга партизана та клятва підпільника. Проаналізовано такі види ОРД як протоколи і стенограми зібрань, що також визначаються як організаційно-розпорядчі документи і важливе джерело інформації. Особливу увагу приділено службовому листуванню. Дисертантка також залучає німецьку організаційно-розпорядчу документація як джерело інформації, що засвідчує рівень організації роботи на окупованих територіях.

Наступним класом управлінської документації, що детально розглянуто в роботі є планово-облікова. У цілому склад її видів охарактеризовано вірно. Це: 1) планова група є властивою для діловодства радянського періоду (плани бойової діяльності, проектні завдання, програми, графіки); 2) облікова, до якої належать облік військовиків, бойового обладнання, продукції, членів організацій, журнали та книги обліку, реєстри, кадастри, переліки; 3) контрольна документація пов'язана з обліковою (документи ревізій, перевірок, заключень); 4) звітна узагальнює відомості інших документів, містить огляд й аналіз діяльності партизанів (звіти, огляди, рапорти, зведення, донесення, доповіді); 5) статистичні свідчення наявні в окремих групах управлінської документації, зокрема найбільше представлені в обліковій, контрольній-звітній (облік і звітність про бойову діяльність партизанів за установленними типовими формами) (стор.209). Особливу увагу присвячено довідці як звітному документу, який переважно висвітлював бойову діяльність партизанських загонів і з'єднань (стор.218-224). Єдиною незрозумілим моментом є поділ довідок на особисті й службові (стор. 222), оскільки, судячи з пояснень Дисертантки, вони всі службові. Позитивним є факт, що Дисертантка не оминає облікові книги керівних органів, що відображають рівень залученості в бойову діяльність у тилу ворога радянських партизанів,

Л. А. Ковальська цілком справедливо вважає, що до документів управлінського класу належить контрольна документація, представлена у звітній формі, підготовлена контролюючими органами. Її представляють звіти та акти контролюючих комісій з питань бойової діяльності конкретного загону або дисциплінарного розслідування правопорушень, інформація перехресних перевірок НКВС, військових рад фронтів, підпільних обкомів і райкомів, суміжних партизанських загонів тощо (стор. 226). Вірно визначено, що звітний характер мають документи військового діловодства, такі як повідомлення, рапорти, донесення, що характеризують конкретні бойові операції партизанських формувань (стор. 229).

У наступному розділі «Об'єктивна нарація й авторська рефлексія в документах особового походження». Дисертантка розглядає автокомунікативність документів особового походження, властивості документів міжособової фіксованої адресної комунікації та комунікативну роль документів із нефіксованим адресатом. Вона дотримується думки, головним критерієм класифікації документів особового походження є спрямованість встановлених ними комунікаційних зв'язків. Вони Дисертанткою розглядаються у джерелознавчому дискурсі в двох аспектах, за якими документи особового походження можна розділити на автокомунікативні (щоденники, автобіографії та інше) й документи міжособистісної комунікації. Другу групу (в цьому питанні Леся Андріївна також приєднується до думки джерелознавців) можна розділити за тим самим принципом на документи з фіксованим адресатом (листування, розповіді адресовані нащадкам тощо) і з невизначеним адресатом (мемуари-«сучасні історії», спогади, есеїстика, сповіді та інше). У класифікації приватних листів в державні та громадські установи – це скарги, претензії, пропозиції і навіть доноси (стор. 275). Вірним є аналіз міфологем, що стосуються змісту мемуарної та щоденникової спадщини партизанської діяльності (стор. 253-254). Важливо, що Леся Андріївна також залучає до аналізу матеріалу цього розділу щоденники та приватні листи німецьких військовиків.

Останній, п'ятий розділ дисертації «Аудіовізуальні документи як об'єкт історико-документознавчого пізнання» вірно розкрито питання історичного феномену кінодокументального масиву, комунікативної тяглості воєнної кінодокументалістики, соціально-інформаційного виміру фотодокументів, інформативного потенціалу аудіальних документів. Авторка спирається на типову схему класифікації аудіовізуальних документів (АВД) та розробки фахівців з цієї тематики, таких як В. Стрельський, Н. Слончак, Т. Емельянова, Л. Приходько. Л. А. Ковальська також використовує не тільки документи, що зберігають в Центральному державному кінофотофоноархіві України імені Г.С. Пшеничного, а й досвід роботи з АВД цієї центральної архівної установи. Представлена в роботі типологічна схема АВД (стор. 304, 314-315) з вичерпною повнотою відображає класи, підкласи та види цих документів. Достатньо ефективно до аналізу АВД, що тематично пов'язані з партизанським та підпільним рухом Опору, Авторка застосовує методи соціокомунікаційних досліджень.

В основних висновках викладено найсуттєвіші положення дисертаційної роботи, що узагальнюють теоретичні та практичні результати проведеного дослідження та доводять вирішення Дисертанткою проблеми характеристики документально-інформаційних ресурсів радянського руху Опору в Україні.

У цілому можна зазначити, що докторська дисертація Л. А. Ковальської є актуальним, інноваційним і завершеним історико-документознавчим дослідженням, завдання і окреслена мета якого виконані, що є показником високого кваліфікаційного рівня зазначеної дисертації. Здійснена Авторкою наукова робота ґрунтується на опрацюванні значного масиву архівних джерел різних архівних установ та широкого комплексу спеціальних публікацій. Сформульована новизна наукової праці цілком реально відбиває зміст і результати проведеного дослідження, воно є реальним практичним здобутком у напрямі дослідження документознавчої проблеми. Це підтверджує також наявність акта та довідок щодо впровадження зазначених результатів.

Докторська дисертація Л. А. Ковальської не містить результатів її кандидатської дисертації. Структура і оформлення роботи відповідає чинним вимогам МОН України. Автореферат дисертації повною мірою відображає зміст і результати дослідження.

Втім, до докторської дисертації Л. А. Ковальської є такі пропозиції і зауваження:

1. На мій погляд, назву четвертого розділу «Об'єктивна нарація й авторська рефлексія в документах особового походження» визначено не достатньо точно. Йдеться про термін «документи особового походження». Цей термін є архівознавчим і він генетично пов'язаний з поняттям «архівний фонд особового походження», тобто архівний фонд, фондоутворювачем якого була (або є) фізична особа. А документ особового походження трактується як документ, що міститься в приватному архівному зібранні фізичної особи. Леся Андріївна концентрує увагу на таких документах, як щоденники, приватні листи, сповіді, мемуари тощо. Але ж у приватному зібранні документів можуть бути й інші документи, зокрема й офіційного походження (особові документи офіційного походження – паспорт, метрика, посвідчення особи, дипломи, нагородні документи тощо, службові листи), а також чернетки науково-технічних розробок та художніх творів, колекція родинних або інших історичних документів тощо. Дисертантка, коли вибудовує типологічну схему цих документів, спирається на класифікацію російських джерелознавців. Але тут варто зазначити, що власне йшлося про джерела особового походження, а не документи. До речі, у джерелознавчому дискурсі краще було б використати вітчизняний підручник «Історичне джерелознавство», авторського колективу на чолі з Я. С. Калакурою. І ще один момент з цього питання – Леся Андріївна декілька разів залучає до аналізу опубліковані мемуари та щоденники. Для класичного документознавства та архівознавства вони не є документами.

2. В контексті аналізу організаційно-розпорядчої документації Дисертантка розглядає службове листування (стор. 81). Зокрема, службове листування з запитів матеріально-технічного, кадрового та інших питань

забезпечення роботи у тилу ворога, листи з питань нагородження та заохочення партизанів і підпільників; оперативні телеграми, радіограми, телефонограми, шифрограми; листи учасників радянського руху Опору в державні й громадські органи. У той же час слід зауважити, що в документознавстві нині є різні думки щодо виокремлення службового листа у вид документа. На мою думку, це скоріше комунікаційний засіб, зміст якого може представляти певний вид документа, наприклад, подання, запит, доповідна або службова записка тощо, а також взагалі бути не ОРД, зокрема, бути довідкою, звітним документом або привітанням. Текст службового листа може стосуватися інформації іншого документа (наприклад, розпорядчого), до якого він є супровідним (зрозуміло, що кожен номінал, наприклад ОРД повинен мати, так би мовити, конкретизацію виду, наприклад, наказ про звільнення, наказ про заохочення, акт списання, протокол засідання зборів тощо). Думаю, що і Леся Андріївна розуміє це коли надає різні види змісту листів. Але тоді у цьому разі службові листи не можна розглядати як номінал ОРД, вони можуть бути складником будь-якого класу управлінської документації. І, як на мене, слід уникати вживання терміна «службове листування» (хоча воно має місце в нормативно-правових документах з діловодства), оскільки слово «листування» це дієслово, а не іменник (тобто не позначає предмет). Слід застосовувати термін «службові листи». Як і службові листи подібною комунікаційною формою треба розглядати також радіограми, телефонограми, шифрограми, про які також йдеться в дисертації (стор. 203).

3. Серед завдань дослідження є таке: з'ясувати рівень науково-теоретичного розроблення теми в українській і зарубіжній науці (стор. 27). Незважаючи на те, що в роботі є низка посилань на праці закордонних вчених, але хоча б незначного огляду в ній щодо розроблення теми в зарубіжній науці я не знайшов.

4. На стор. 204-205 дисертації наводиться приклад офіційного листа за підписами Головнокомандувача партизанського руху К. Ворошилова та начальника ЦШПР П. Пономаренка. Судячи зі змісту документа його більшою

мірою можна назвати «керівною вказівкою», ніж типовим прикладом офіційного листування з питань організації, діяльності та вирішення різноманітних питань розгортання радянського партизанського та підпільного руху на окупованій нацистами території Української РСР.

5. Є декілька пропозицій термінологічного характеру. Зокрема, замість «термін зберігання» треба вживати «строк зберігання» (стор. 156). Слід використати термін «документотворення», а не «документстворення» (стор.158), тому що документ створюють, а творять. Оскільки в роботі вживаються пари лексем «інформаційний» та «інформативний», «комунікаційний» та «комунікативний», варто було у вступі визначити випадки їх застосування.

Разом з тим, зазначені пропозиції та зауваження не змінюють загальну високу оцінку дисертаційної роботи.

За актуальністю і новизною, науковим рівнем, обґрунтуванням основних положень і висновків, практичним значенням дисертаційна кваліфікаційна праця «Документально-інформаційні ресурси радянського руху Опору в Україні (1941–1944 рр.)» повністю відповідає чинним вимогам МОН України щодо докторських дисертацій, викладених у пп. 9, 10, 12, 13 положення «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013 р. (зі змінами внесеними згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 656 від 19.08.2015 р., № 1159 від 30.12.2015 р. та №567 від 27.07.2016 р.), а її автор Ковальська Леся Андріївна заслуговує на присудження ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 27.00.02 – документознавство, архівознавство.

Опонент –

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри суспільних наук.
інформаційної та архівної справи
Центральноукраїнського національного
технічного університету

С. Г. Кулешов

